

ISSN 2249 9112
जुले - डिसेंबर २०१६

द्वारा दिल्ली काशीनाथ श्रावाय द्वंशुभाषण द्वंशु
द्वंशु द्वंशु द्वंशु : श्रावाय द्वंशु द्वंशु द्वंशु द्वंशु

॥ व्यक्तिमत्त्व विकास : काळाची गरज ॥

प्रा. उदय जाधव

०१.	आत्ममत्त्व विकास योग्यातील गरज प्रा. उदय जाधव	३५
०२.	सत् तुकामाल्या वाणीचे जलदिव्य प्रा. जानेश्वरी पांडे	३६
०३.	शेषमप्यर पक्ष महानांना कलार प्रा. मणिहर भाट्ट	३७
०४.	कल्परता प्रा. डॉ. संजया लालांडे विदेशी	३८
०५.	कथा तत्त्वविद्याराचे आद्य प्रवतक शासद्वन्द्वोविद्व प्राप्त प्रा. विजय भाट्ट वाहले	३९
०६.	मणि उत्सव, निसां व माजव योग्यातील अनुबंध मंकिता अशोक माळी	४०
०७.	महात्मा जोतीराव रुले आद्य कृषियोग्य डॉ. विजय भाट्ट गायकवाड	४१
०८.	खुलदेवन खडेराव उर्फ खडाबा महिमास्वरूप व आत्माप्रकाश प्री. गोरखनाथ किसान घोडऱ्य	४२
०९.	संगतीच संतवान स्त्री हक्क अणि संघरिती तिता निवास भट्टम	४३
१०.	गळत गळा प्रा. संजया पाटील	४४

एकविसाव्या शतकात 'तरुणांचा देश' ही आपल्या भारत देशाची नवी ओळख संपूर्ण जगाला झालेली आहे. ही तरुणांची पिढीच देशाचे भविष्य असून तिला सर्वांथाने सक्षम, सुर्स्वर्कारित बनवले पाहिजे असे सूज पालकांपासून ते शिक्षणतज्ज्ञ, विचारवंतापर्यंत सर्वांना वाटते. या शतकात जगभारात वैज्ञानिक क्रांती घडून आली. माहिती तंत्रज्ञानाने जगाचा परस्पर संवादच नव्हे तर भौतिक साधनांची अतिजलद देवाणधेवाण सुरु झाली. विज्ञानाच्या चमत्काराने मानवी श्रमाची खूप मोठी बचत झाली. नानाविध सोयीसुविधा, जीवनोपयोगी साधनांची रेळचेल यामुळे मानवाच्या भौतिक सुखाचा आलेख उंचावला यात शंका नाही. दुसऱ्या बाजुला या सुखाच्या मागे लागलेल्या समाजाचा विवेक, संयमशील वृत्ती झापाट्याने काजळली जाताना दिसू लागली. त्याचे पर्यवसान अनेक अमानुष; हीन अनिष्ट घटना प्रसंगांना हरघडी सामोरे जायला लावण्याचा कृत्यांमध्ये झाले. अशा अवनंत आचार-विचारांचा उद्देशक कसा रोखायचा हा अनंत गंभीर प्रश्न आपल्या समाजासमोर उभा राहिलेला दिसतो. 'भौतिक नको पण कुत्रे आवर' या म्हणीप्रमाणे आम्हाला आता 'भौतिक सुख नको पण मनःशांती हवी' असे वाटायला लागले. अशा पार्श्वभूमीवर सध्या तरी एकच उपाय शोधला जात आहे, तो म्हणे व्यक्तिमत्त्व विकास हा होय.

येणाऱ्या प्रत्येक नव्या पिढीतील मुलामुलीच्या व्यक्तिमत्त्वाचा विकास झाला पाहिजे या जाणीवेतून शाळा महाविद्यालयातूनच नव्हे तर अनेक सेवाभावी व्यक्ती-संस्थांकडून 'व्यक्तिमत्त्व विकास' वर्ग चालवले जात आहेत. अनेक ठिकाणी शिविरांचे आयोजन केले जात आहे. यावरून 'व्यक्तिमत्त्व विकास' ही येणाऱ्या काळाची फार महत्वाची सामाजिक, राष्ट्रीय गरज बनली आहे हे स्पष्ट झाले आहे. व्यक्तिमत्त्व विकास म्हणजे काय? तो कसा घडवून आणायचा? व्यक्तिमत्त्वाचे स्वरूप कसे असते? इत्यादी प्रश्नांचा शाध घेणारी अनेक पुस्तकेही आज उपलब्ध आहेत. या विषयावर गणिती पद्धतीने भाष्य करणे अवघड आहे. तथापि, त्या आधारे आपणाला 'व्यक्तिमत्त्व विकास' या संकल्पनेची बन्याच अंशी ओळख होऊ शकते.

प्रत्येकाच्या दृष्टीने व्यक्तिमत्त्वाच्या १. बाह्य व्यक्तिमत्त्व व २. अंतरिक वा गुणात्मक बौद्धिक व्यक्तिमत्त्व अशा दोन बाजू असतात. मनुष्याच्या बाह्य व्यक्तिमत्त्वाची वाढ ठराविक मयदिपर्यंत होत असते. मात्र त्याच्या मानसिक, भावनिक बौद्धिक आणि आत्मिक विकासाची प्रक्रिया त्याच्या अस्तित्वापर्यंत चाललेली असते. एक व्यक्ती दुसऱ्या व्यक्तीसारखी असत नाही. 'पिंडे पिंडे मतिर्भिन्नता' या उक्तीप्रमाणे प्रत्येक व्यक्ती सर्वांथाने भिन्न भिन्न विचारांची असते. व्यक्तिमत्त्व म्हणजे काय ते स्पष्ट करणाऱ्या आतापर्यंत अनेक व्याख्या केलेल्या आहेत. त्यातील काही व्याखा पुढीलप्रमाणे आहेत -

१. ॲप्टोर्ट - व्यक्तीचे वैशिष्ट्यपूर्ण वर्तन व वचन निर्धारित करणारे, तिच्या अंतर्गत असणारे मनाक्रियिक संस्थांचे गतिशील संघटन म्हणजे व्यक्तिमत्त्व होय.

२. बैरेन - व्यक्तिच्या ज्ञानात्मक, भावनात्मक, क्रियात्मक व शारीरिक वैशिष्ट्यांचे संघटन जे त्या व्यक्तीची इतर व्यक्तिंपासून भिन्नता दर्शविते, ते म्हणजे व्यक्तिमत्त्व होय.

प्रास्ताविक

भारत हा शेतीप्रधान देश. या देशात अन्नधान्य नैसर्गिक साधनसामुद्री भरपूर असल्याने भारतासारखा सुजलालम सुफलाम देश आपल्या ताब्यात असावा म्हणून अनेक धर्मपंडित आणि परकीय राजे एका हातात धर्मग्रंथ आणि दुसऱ्या हातात तलवार घेऊन अन्नधान्य आणि नैसर्गिक संपत्तीची लूट करण्यासाठी सरसावले. या देशातील स्वार्थी लोकांनी परकीय धर्म व राजव्यवस्थेला आश्रय दिला. एकाकाळच्या आदर्श शेतीसंस्कृती ऐवजी उद्योगसंस्कृतीचा मोठ्या प्रमाणावर प्रसार होऊ लागला.

चंद्रगुप्त मौर्याच्या राजवटीत कृषिसंस्कृतीच्या विकासाची धोरण काटेकोरपणे राबवली जात होती. विशेष म्हणजे 'शेतीच्या अथवा जरुरीच्या कामाकरता सर्व राज्यात पाण्याचा पुरवठा सरकारी खर्चाने केला जात होता'.^१ राजकर्त्याचे अथवा कोणत्याही साम्राज्यशाहीचे कृषिविषयक धोरण शेतकऱ्यांच्या हिताचे व उदार मतवादी असेल तरच कृषिविकास सहज साध्य होऊ शकते. कृषिविकासावरच समाजस्वास्थ्य अवलंबून असते म्हणून महात्मा फुले यांनी कृषिसंस्कृतीचे आणि शेतीमालाचे शोषण करण्याचा ब्रिटिश साम्राज्याचा 'शेतकऱ्यांचा असूड' या ग्रंथातून परखडपणे समाचार घेतला आहे. ते म्हणतात, 'आमचे भेकड इंग्रज सरकार आज दिवसपावेतू कष्टाळू शुद्धादि अतिशुद्ध शेतकऱ्यांचे निढवाचे घामाचे पट्टीचे (शेतसारा) द्रव्यातून हजारो रुपये दरसाल वसूल करून अनाठीय खर्ची घालते.^२ महात्मा फुले यांनी तत्कालीन शेतकऱ्यांचे खडतर वास्तव जीवन शेतकऱ्याचा आसूडमध्ये रेखाटले आहे. त्यांनी जमिनीची सुधारणा कशी करावी, जमिनी धूप थांबवण्यास काय करावे, धरणे, पाटबंधरे कोरे आणि कसे बांधावेत, जनावरांची उत्तम निपज कशी करावी, शांततेच्या काळात शेतीसुधारणेच्या विधायक कामासाठी सैनिकांचा उपयोग कसा करता येईल. शेतीची वार्षिक प्रदर्शने भरवून उत्तम पीक काढण्याचा शेतकऱ्यास परिस्तोषिक देऊन शेती उद्योगाबदल कसे प्रोत्साहित करावे. सुधारलेल्या राष्ट्रात शेती कशी केली जाते याचे शिक्षण देऊन भारतातील शेतकऱ्यांच्या मुलांना पद्देशात पाठवून शेतीविषयक प्रगत ज्ञान मिळविणे किती गरजेचे आहे ते सांगून प्रगत ग्राषातील शेती तंत्रज्ञान आपल्या देशात आणणे, ब्रिटिश शासनाच्या कृषिविषयक चुकीच्या धोरणाबाबत त्यांची कानउघडणी करणे इ. अनेक उपाय सुचविले आहेत.

दुष्काळासारख्या नैसर्गिक आपत्तीमुळे शेतकऱ्यांची अतिशय दयनिय अवस्था होत असे महात्मा फुले यांचे अनुयायी कृष्णराव भालेकर, दिनकरराव जवळकर, न्या. रानडे यांनी शेतकऱ्यांच्या अपार कष्टाबदल सहनुभूती न्यत्त करून ब्रिटिश सरकारकडे शेतकऱ्यांचे गन्हाने मांडले होते. "१८७७च्या भयानक दुष्काळात न्या. रानडे यांच्या सावर्जनिक सम्भेने शेतकऱ्यांच्या हालाखीचे वर्णन करून ब्रिटिश सरकारला शेतसात्याची सूट देण्याविषयी विनंती केली होती. शेती सुधारणा करण्याविषयी सांगितले होते."^३ ब्रिटिश सरकारने इ.स. १८८४ सालीच शेती खात्याची रितसर स्थापना करून शेतकऱ्यावर करावे ओझे लादले होते.^४ सरकारच शेतकऱ्यांसाठी जे कायदे करते त्या कायद्यातच छुप्यास्वरूपात सरकारचे शेतकऱ्यांच्या शासनाचे धोरण होते

याची जाणीव तत्कालीन विचारवंतांन. ती होती. म्हणूनच महात्मा फुल्यांनी आपले कृषिविषयक धोरण निर्भिंडपणे मांडले.

महात्मा फुले - कृषिधोरण

शेतकऱ्यांच्या काबाडकष्टाचे आणि हालाखीचे जीवन परखडपणे मांडणारे महात्मा जोतीराव फुले हे महाराष्ट्रातील पहिले आदर्श शेतकरी होते. त्यांची पुण्यातील मांजरीच्या शिवारात ६० एकर जमीन होती. त्यांना यापैकी पेशव्यांकडून ४५ एकर जमीन इनाम म्हणून मिळाली होती.^५ त्यांच्या पदरी, १५ ते १९ बैल, दोन-तीन गाई, शेतीत राबणारी १०-१२ माणसं होती. संपूर्ण शेतीवर लक्ष टेवण्यासाठी सहादृ वाघोले मुखत्यार होते.^६ महात्मा फुले यांनी आपल्या शेतीसाठी तत्कालीन सरकारी योजनातील बागाईत शेतीसाठी पाणी घेतले होते. त्यांनी शेतीसाठी केलेले पाणी व्यवस्थापन फायदेशीर ठरले. गोविंदराव फुल्यांनीही बागाईत शेती केली होती. त्यांना भाजीपाला उत्पादनात फायदा झाला होता. शेतकऱ्यांत भाजीपाला विकण्याचे पुण्यात दुकान घालते. भाजीपाल्याचा व फळफळवळांचा त्यांचा धंदा चांगल चालू लागला.^७ महात्मा जोतीराव फुले यांची शेजारच्या आणि परिसरातील शेतकऱ्यांनी बागाईत शेती करण्याबाबतची तब्दमळ होती. आपल्या शेतीत पिकवलेले धान्य आणि भाजीपाला यासाठी आपणच बाजारपेठ उपलब्ध करावी अशी कल्पना होती. महात्मा फुले यांना आदर्श शेती, शेतीतील उत्पादन आणि त्यासाठी आवश्यक बाजारपेठ याबाबत चांगले ज्ञान होते. स्वतःच्या शेतीसाठी राबवलेले हे कृषिधोरण आदर्शवित होते.

महात्मा फुले यांचे अनुयायी आणि सर्वच सत्यशोधक हे शेतकरी होते. त्यांना शेती उद्योगाची चांगली जाण होती. कृष्णराव भालेकर या सत्यशोधकाने शेतकऱ्यांच्या उज्ज्वल भवितव्यासाठी शेतकऱ्यांना संघटित करून 'धी करजगांव इंडस्ट्रील ॲण्ड ॲंग्रिकल्च्यारिस्ट कंपनी' म्हणजेच कराखाने आणि व्यापार (शेतीमालाचा) चालविणारे शेतकरी मंडळ स्थान केले होते. या संदर्भात संघटन आणि सभा झाल्या. यासाठी भागभांडवल घालण्यासाठी जबलपूर, शिरजगाव वर्गै ठिकाणच्या ग्रामस्थांनी वचने दिली होती.^८

महात्मा जोतीराव फुले यांच्या कृषी धोरणाचा प्रभाव सत्यशोधक चळवळीवर मोठ्या प्रमाणावर झाला. शेतकऱ्यांच्या हिताच्या धोरणाला विरोध होताच पण या प्रवृत्तीला सत्यशोधक कार्यकर्ते सतत रोखत होते. इ.स. १८८५ च्या मे महिन्यात न्या. रानडे यांनी शेतकऱ्यांबदल असे विधान केले होते की, "दहा वर्षांमध्ये दुष्काळ पडला तेव्हा शेतकऱ्यांची स्थिती खालावली पण आजची त्यांची स्थिती चांगली ठरते."^९ महात्मा फुले यांनी रानड्यांच्या या विधानावर 'इशारा' या अंकातून परखड टीका केली होती. महात्मा फुलेंनी कृषीविषयक धोरणे आणि शेतकऱ्यांची स्थिती सुधारण्यासाठी शेतकऱ्यांच्या आसूडमध्ये चांगल्या उपायवोजना सुचविल्या आहेत.

शेतीसाठी पाण्याचे नियोजन : शेती व्यवसाय आणि त्याला लागणारे पाणी याचा अतूट संबंध असतो. पाण्याशिवाय शेती कणे म्हणजे जुगार खेळणे. शेतकऱ्यांच्या शेतीस पाणी मिळाले तर तो सधन होतो. प्रत्येक शेतकऱ्याल शेतीसाठी थोडेफार पाणी मिळेल याबाबत सरकारने दक्ष राहिले पाहिजे. ओढ्या-नाल्यातील पाणी वाया जाऊ नये म्हणून जागोजागी बंधावे बांधावेत. शेतीसाठी स्वतःची पाणी व्यवस्था करण्याचा शेतकऱ्यांना प्रोत्साहनपर अनुदान द्यावे

जेणेकरून त्या अनुदानातून तो शेतकरी विहिरीतील गाळ काढणे, दुरुस्तीचा करू शकेल. सरकारने शेतकऱ्यांना नदी-नाले व तलावातील गाळ विनाहरकत मोफत घावा. सरकारने इरिगेशन खात्यातील सावकागेंधळ आणि प्रष्टाचारावर बारकाईने लक्ष घावे. शेतकऱ्यांना धरण आणि कालव्यातील पाणी अल्प मोबदल्यावर विपुल प्रमाणात घावे.

शेतकीविद्येचा प्रसार : शेतकऱ्यांच्या मुलांना शिक्षण देऊन जाणीवपूर्वक शेती विषयीचे शिक्षण घावे. सरकारने प्रगत शेतीसाठी विविध कृषी विद्यापीठं स्थापन करावीत. याबाबत ते म्हणतात. “आमच्या दियाळू सरकारने सर्व शेतकऱ्यास युरोपियन शेतकऱ्यासारखे यंग्राहारे शेती करण्याचे विद्यादान घावे.”^{१०} शेतीच्या मशागतीसाठी लागणारी आधुनिक अवजारे आणि साधने तथार करण्याचे तंत्रज्ञान घावे. कृषीपुरक उद्योगासाठी प्रोत्साहन घावे. जेणेकरून शेतकरी कुटुंब सुखी समाधानी होईल.

शेतकरी संघटना : शेतकऱ्यांच्या सर्वांगीण विकासासाठी सर्वच शेतकऱ्यांची एकजूट आवश्यक आहे. शेतकऱ्यांच्या आडाणीपणाचा मोठ्या प्रमाणात गैरफायदा घेतला जातो. याचे भान ठेवून शेतकरी समाजातीलच एखाद्या जापाकार व्यक्तीकडे नेतृत्व देऊन सर्व शेतकरी संघटीत झाले पाहिजेत. या संघटनेत कोणतेही गटठत आणि राजकारण नसावे. शेतकऱ्यांच्या चळवळीचा नेता हा शेतकरीच असावा. स्वार्थी राजकारण्याच्या हाती नेतृत्व दिले जाऊ नये. अशी महात्मा जोतीराव फुले गांधीयांने सूचना करतात.

शेतसारा आणि कर सवलत्त : शेती उत्पन्नावर आकारला जाणारा शेतसारा आणि कर नाममात्र असावा. कमी क्षेत्र असणाऱ्या शेतकऱ्यांकडून शेतसारा बसूल करू नये. ब्रिटिश राजवटीत शेतकऱ्यांकडून लोक फंड मोठ्या प्रमाणात आकारला जात होता. याबाबत महात्मा फुले आणि त्यांच्या सर्वेच अनुयायांनी ब्रिटिश राजवटीवर परखड टीका केली आहे. केवळ मुंबई इलाख्यातील शेतकरी इंग्रज सरकारास दरसाल २० लक्ष रुपयावर लोकल फंड देत असल्याची नोंद आढळते यातून शेतकऱ्यांचे मोठ्या प्रमाणावर शोषण होते. ते थांबविण्यासाठी सरकारने कोणत्यही प्रकारचा कर शेतसारा किंवा लोकफंड आकरला जाऊ नये अशी महात्मा फुल्यांची तळमळ होती.

निष्कर्ष

महात्मा जोतीराव फुले यांनी शेती धोरणाबाबत अनेक सुधारणा सांगितल्या. त्याची अंमलबजावणी पुढे थोड्या फार प्रमाणात होत राहिली. चंपारण्य खेडा जिल्हा येथील शेतकऱ्यांनी साराबंदीसाठी सत्याग्रह केला त्यात अनेक शेतकरी सामील झाले. महात्मा गांधी यांनीही मोठ्या उद्योगाएवजी कृषीवर आधारित छोटे ग्रामउद्योग, कुटिरउद्योग यांना प्राधान्य घावे असे सुचवले होते. महात्मा फुलेच्या कृषिधोरणाची प्रामाणिकपणे अंमलबजावणी झाली असती तर देशातील कृषीसंस्कृतीचा विकास निश्चित झाला असता. आज जगात अन्नधान्य उत्पादनकरणारा भारत हा सर्वश्रेष्ठ भाग्यशाली देश ठरला असता. जगाला अन्न पुरवणारा देश अशी प्रतिमा निर्माण झाली असती. स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात स्वतःला भूमीपुनर समजणाऱ्या राजकीय नेत्यांनी कृषी संस्कृतीची विटंबना आणि शोषण केले. महात्मा फुलेच्या कृषी धोरणाकडे दुर्लक्ष केले आणि शेती उद्योगावर आधारलेला सुमारे ७० ते ८० टक्के समाज सतत दारिद्र्यात राहिला आहे. डावी विचारसरणी आणि शेतकरी कामगार पक्षातील विवेकी विचारवंतांनी बिगर सरकारी संघटनांना

संदर्भ ग्रंथ :

०१. शेतकऱ्यांची हाक, संपादक डॉ. द. के. गंधारे, स्वरूप प्रकाशन, औरंगाबाद, आवृत्ती पहिली, मार्च २००७, पृ. ६५.
०२. महात्मा फुले समग्र वाड्मय, संपादक य. दि. फडके, म.रा.सा. संस्कृती मंडळ, मुंबई, आवृत्ती चौथी, एप्रिल १९९१, पृ. २६७.
०३. शेतकऱ्यांची हाक, संपादक डॉ. द. के. गंधारे, स्वरूप प्रकाशन, औरंगाबाद, आवृत्ती पहिली, मार्च २००७, पृ. ४८.
०४. तत्रैव, पृ. ४८.
०५. महात्मा जोतीराव फुले, पंढरीनाथ सीताराम पाटील, मनोविकास प्रकाशन, पुणे, एप्रिल २००५, पृ. ४६.
०६. आम्ही पाहिलेले फुले, संपादक सीताराम रायकर, मनोविकास प्रकाशन, पुणे, एप्रिल २००५, पृ. ११.
०७. महात्मा जोतीराव फुले, पंढरीनाथ सीताराम पाटील, मनोविकास प्रकाशन, पुणे, एप्रिल २००५, पृ. ४७.
०८. कृष्णाराव भालेराव समग्र वाड्मय, संपादक सीताराम रायकर, म. ज्योतीराव फुले समता प्रतिष्ठान, पुणे, पृ. १६०.
०९. महात्मा फुले समग्र वाड्मय, उनि, पृ. ३८३.
१०. तत्रैव, पृ. ३२१.

- डॉ. विजय बापू गायकवाड

मराठी विभाग प्रमुख, यशवंतराव चव्हाण कॉलेज, इस्लामपूर

भ्रमणध्वनी : ९९७५३८२६८०

Email : vijaygaikwad2222@gmail.com

